

Een oceaan met machteloze handen

Verlichting en revoluties in de achttiende eeuw

Mart Rutjes belicht drie verschillende visies op de verlichting en hun samenhang met revoluties, waarbij hij zich richt op de Nederlandse situatie en haar internationale context. Hij concludeert dat de verlichting de revoluties niet veroorzaakt heeft, maar wel dat de verlichting een bijzondere intellectuele en praktische context vormde die de revoluties niet alleen mede mogelijk maakte maar de inhoud ervan voor een deel bepaalde.

Mart Rutjes is docent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Op 27 juli 1796 nam volksvertegenwoordiger Rutger Jan Schimmelpenninck (1761–1825) het woord tijdens een zitting van de Nationale Vergadering, het eerste parlement van Nederland. Dat parlement was op 1 maart 1796 verkozen door de stemgerechtigde burgers van de Bataafse Republiek, de opvolger van de Republiek der Zeven Provinciën. Die Bataafse Republiek was uitgeroepen nadat Nederlandse revolutionairen met hulp van een Frans leger de oude machthebbers – en vooral stadhouder Willem V – van het pluche hadden verdreven tijdens de Bataafse Revolutie van 1795. Die revolutie maakte niet alleen een einde aan de macht van de regenten en de stadhouder, maar vormde het startpunt van de politieke modernisering van Nederland. Tijdens de Bataafse Republiek werd het land een eenheidsstaat en een vertegenwoordigende democratie. Oude privileges en erfelijke rechten werden afgeschaft en maakten plaats voor gelijke rechten en plichten voor staatsburgers. Dit alles zou vastgelegd worden in de eerste Nederlandse grondwet, de Staatsregeling van 1798.

woorden: de vertegenwoordigers moesten besluiten of er een scheiding tussen kerk en staat kwam. Schimmelpenninck was voorstander van de scheiding van kerk en staat, omdat hij privileges voor specifieke kerkgenootschappen in tegenspraak achtte met de gelijkheid voor de wet. Het invoeren van deze maatregel zou volgens Schimmelpenninck op verzet stuiten, maar hij vond dat de Vergadering het volk de waarheid moest zeggen en tegen bestaande vooroordelen in moest gaan. Mensen die tegen de gezonde rede in wilden vasthouden aan oude vooroordelen streden volgens hem een achterhoedegevecht: 'Hy, die de loop en werking van eene algemeene toenemende verlichting wil stuiten, doet dezelfde dwaze poging als hy, die den geheelen oceaan, die zich een weg door een doorgebroken dyk, welke hem tegenstond, gebaad had, met zyne machteloze handen in haaren loop wilde stuiten.'¹

'Was de verlichting van invloed op het uitbreken van de revoluties en zo ja, op welke manier?'

► *Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland* (Den Haag; Van Schelle en comp. 1796-1798, negen delen), deel II, 454.

Op het moment dat Schimmelpenninck het woord nam in de Nationale Vergadering was deze toekomst echter nog grotendeels ongewis – de parlementariërs stonden op dat moment juist voor de taak om te bepalen wat er wel en niet in de toekomstige grondwet moest komen. Ter tafel lag de vraag of de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk (een positie die zij sinds de Tachtigjarige Oorlog had bekleed) moest worden afgeschaft. Met andere

stuitten

Schimmelpennincks metafoor liet aan duidelijkheid niets te wensen over: een stroom aan nieuwe denkbeelden had politieke hervormingen noodzakelijk gemaakt, en het tegenhouden ervan was gelet op de kracht en omvang van deze denkbeelden zinloos geworden. Daarmee legde hij een onlosmakelijk verband tussen twee van de belangrijkste fenomenen uit de achttiende eeuw: verlichting en revolutie. Historici worstelen ruim twee eeuwen na het uitbreken van de verschillende laat-achttiende-eeuwse revoluties nog steeds met de vraag wat dit verband precies inhield: was de verlichting van invloed op het uitbreken van de revoluties en zo ja, op welke manier? Het antwoord op die vraag hangt natuurlijk voor een groot deel af van de gekozen definitie van de verlichting, en de visie op de aard van de revoluties uit dit tijdvak.

Opvoeding en onderwijs

Voor de meeste mensen geldt de verlichting vooral als een intellectuele stroming, die ontstond in de late zeventiende eeuw, haar hoogtepunt bereikte in het midden van de achttiende eeuw en rond 1800 uitdroogde terwijl haar erfenis door bleef werken. De kern van de verlichting was de gedachte, samengevat in Kants beroemde definitie *sapere aude* (durf te weten), dat alle mensen van nature in staat waren door hun rede de wereld te begrijpen en vorm te geven. Verlichte denkers verzetten zich tegen alle vormen van kennis en instituties die in hun ogen niet op de rede gebaseerd waren, maar op traditie, bijgeloof en dogma. Mensen moesten bovendien als autonome individuen de kans krijgen zich te ontplooiën tot volwaardige individuele burgers, en daarvoor hadden zij toegang tot kennis nodig. Verlichte denkers legden dan ook grote nadruk op het belang van opvoeding en onderwijs, met als bekende voorbeelden John Lockes *Some Thoughts Concerning Education* (1693) en Jean-Jacques Rousseaus *Émile, ou De l'éducation* (1762). Onderwijs werd gezien als dé manier om objectieve kennis te verspreiden en daarmee een grotere mate van verlichting in de samenleving te bereiken. Dit idee werd overgenomen door de revolutionairen van de late achttiende eeuw: in Frankrijk ontwierp filosoof-revolutionair Condorcet een plan voor

universeel onderwijs, en ging het hele schoolstelsel van het *ancien régime* op de schop.

Ook in de Bataafse Republiek stond onderwijs hoog op de prioriteitenlijst. In 1798 werd een minister van onderwijs ('Agent der Nationaale Opvoeding') aangesteld, en in 1801 kwam de eerste onderwijswet tot stand.

Naast het belang van kennisvergaring en -verspreiding had ook de verlichte nadruk op het autonome individu gevolgen voor de denkbeelden van de revolutiegezinden. Vanuit het idee van het autonome individu groeide in de achttiende eeuw namelijk de opvatting dat individuen natuurlijke rechten bezaten die voor ieder mens zouden moeten gelden. Dat idee kwam in politieke zin voor het eerst tot uitdrukking in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, waarin gesproken werd van *self-evident* rechten als *Life, Liberty & the pursuit of Happiness* die voor elk individu golden. Kort daarna werd het belichaamd in de verschillende rechtenverklaringen die in de Franse en andere Europese revoluties opgesteld werden. De Franse *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger* van 1789 is wellicht het bekendst, maar ook in Nederland werden na de Bataafse Revolutie van 1795 rechtenverklaringen uitgeroepen en werd de grondwet van 1798 voorafgegaan door een lijst van onvervreemdbare ►

De Nationale Vergadering in 1796, collectie Atlas van Stolk. Links: Rutger Jan Schimmelpenninck als raadpensionaris.

► Dan Edelstein,
The Enlightenment.
A Genealogy (Londen
 2010) 99-103.

J.H. Swildens maakte schoolboekjes waarin hij zijn patriotse standpunten niet onder stoelen of banken stak. Illustratie uit het *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (1781).

rechten waarin de belangrijkste rechten van de mens waren opgenomen. De relatie tussen het verlichte gedachtegoed en de revolutionaire ideologie was echter verre van onproblematisch. Vanuit de notie van het autonome individu en het belang van de rede waren bepaalde mensenrechten, zoals godsdienstvrijheid, het recht op onderwijs en het recht op lichamelijke integriteit (de afschaffing van martelen) goed te verdedigen. Verschillende verlichtingsdenkers hadden echter moeite met de democratische politieke rechten die in de revoluties gepropageerd werden. Zij meenden dat de meeste burgers nog niet verlicht genoeg waren om aan de politiek deel te nemen en wilden eerst het kennisniveau van de bevolking verhogen voordat het stemrecht werd uitgebreid. Daarnaast keurden zij over het algemeen de partijpolitieke uitsluiting binnen de revoluties af.² Zowel in Frankrijk als in de Nederlandse Republiek werden de aanhangers van het oude politieke bestel (in Frankrijk de koningsgezinden, in de Republiek de Oranjegezinden) uit de politiek geweerd, al waren er ook revolutionairen, zoals Schimmelpenninck, die zich uitspraken tegen de uitsluiting van orangisten. Vele anti-revolutionairen waren aanhangers van het verlichte gedachtegoed in brede zin, zodat hun uitsluiting een schisma in de verlichting bewerkstelligde. Desondanks vond een belangrijk deel van het revolutionaire programma zijn oorsprong in opvattingen die in de verlichting waren ontwikkeld.

Nieuwe tijd

Naast de inhoud van het revolutionaire denken was er een tweede aspect waarbij verlichting en revolutie elkaar raakten. Dat betrof een nieuw besef van tijd. Verlichtingsdenkers geloofden niet alleen dat mensen van nature rationele wezens waren en dat zij in staat waren de wereld te begrijpen, maar dat samenlevingen hierdoor steeds meer verlicht zouden raken en daarmee steeds gelukkiger zouden worden. Met de verlichting ontstond het vooruitgangdenken, het idee dat de toekomst niet alleen anders zou zijn dan het heden en verleden, maar ook beter. Deze gedachte is terug te vinden in het genre van de wereldgeschiedenis zoals dat in de verlichting werd ontwikkeld. Deze geschiedenissen (bekend zijn die van Schotse verlichters als Adam Ferguson, John Millar en Adam Smith, en Franse auteurs als Rousseau en Condorcet) beschreven het verleden als de opeenvolging van verschillende stadia waarin menselijke samenlevingen steeds gecompliceerder, maar vooral ook ontwikkelder en verlichter waren geworden, met als conclusie dat deze ontwikkeling zich in de toekomst voort zou zetten. Het verleden was daarmee niet langer een leidraad of inspiratiebron voor de toekomst. Het verlichte tijdsbesef was ook zichtbaar in de revoluties in de late achttiende eeuw. Die werden door hun aanhangers gezien als een fundamentele breuk met het verleden (niet voor niets gebruikten zij de term *ancien régime* voor het oude politieke systeem). Voor hen betekende 'revolutie' niet langer wat het tot dan toe betekend had, namelijk een astronomische term die de continue ronddraaiing van hemellichamen aanduidde, maar een onomkeerbare transformatie. Dat besef kwam ook tot uitdrukking in de nieuwe jaartelling die in verschillende revoluties werd ingevoerd. In 1793 doopten de Franse revolutionairen het voorgaande jaar (1792), waarin de Republiek was uitgeroepen, om tot jaar 1. De maanden werden vanaf nu ingedeeld in drie weken van tien dagen, en elke dag in honderd uren van honderd seconden, waarmee de revolutionaire tijd een extra verlichte, want in het natuurlijk geachte decimale stelsel gevatte, dimensie kreeg. In de Bataafse Republiek werd de decimale tijdrekening niet toegepast, maar 1795 werd wel het 'eerste jaar der Bataafsche Vryheid' genoemd.

Het nieuwe tijdsbesef uit de verlichting maakte het denken in termen van tijdsbreu-

*Neêrland is uw Vaderland. Veilig woont ge 'er in.
 Als gy groot zyt, hebt gy daar ook uw huisgezin.*

ken en een verwerping van het verleden mogelijk; Schimmelpenninck stelde tijdens de grondwetdebatten bijvoorbeeld dat de Franse Revolutie de voorbeelden van de historische Romeinse, Griekse en Engelse republieken vrijwel onnodig had gemaakt.³ Het tijdsbesef werkte ook door in de verwachtingen van de revolutionairen. Een groot deel van hen meende dat de nieuwe wetgeving, die gebaseerd moest zijn op natuurlijke en objectieve kennis, zou leiden tot een betere samenleving. Zij meenden dat zij de blauwdrukken in handen hadden waarmee het leven van mensen steeds verder verbeterd zou kunnen worden.⁴ In hun optimisme en geloof in een op wetten gebaseerde maakbaarheid waren zij ware erflaters van de verlichting.

Koffiehuizen en genootschappen

De verlichting was echter lang niet alleen een verzameling ideeën en opvattingen, maar vooral ook een culturele en sociale praktijk. De ideeën van de verlichting zijn niet los te zien van deze praktijk, en het is deze praktijk die een belangrijke infrastructuur vormde voor het ontstaan van de revoluties. De verlichting draaide grotendeels om het idee dat (objectieve, empirische) kennis

verzameld en verspreid moest worden, en ging gepaard met activiteiten en instituten die dit mogelijk maakten en ondersteunden. De achttiende eeuw was dan ook de eeuw waarin steeds meer boeken, kranten en tijdschriften voor een steeds breder publiek toegankelijk werden, waarin koffiehuizen uitgroeiden tot ontmoetings- en discussieplaatsen voor een nieuwe geletterde middenklasse en een eeuw waarin wetenschappelijke en literaire genootschappen werden opgericht waar burgers uit diezelfde middenklassen kennis vergaarden en deelden.

Dat alles had tot gevolg dat steeds meer burgers opinies begonnen te vormen over maatschappelijke kwesties, en het gevoel kregen dat zij daar ook in politieke zin over mee zouden moeten beslissen. De achttiende-eeuwse genootschappen worden dan ook wel gezien als proeftuinen voor de democratische revoluties van de late achttiende eeuw.⁵ Niet alleen werden daar de bovengenoemde blauwdrukken voor de samenleving ontwikkeld, maar de discussiecultuur (leden werden geacht op gelijke voet met elkaar te converseren) en bestuurlijke ervaringen (leden kozen hun eigen bestuurders) zorgden ervoor dat burgers bekend raakten met en enthousiast werden voor aspecten van de democratische politiek. Veel Franse revolutionairen waren dan ook lid (geweest) van genootschappen of literaire salons. Hetzelfde gold in de Republiek, waar vrijwel alle leden van de Nationale Vergadering lid waren (geweest) van één of meerdere genootschappen. Zo was Rutger Jan Schimmelpenninck niet alleen lid van het bekende Amsterdamse genootschap Doctrina et Amicitia en van de Maatschappij der Neder-

‘Met de verlichting ontstond het vooruitgangdenken, het idee dat de toekomst niet alleen anders zou zijn, maar ook beter’

landse Letterkunde te Leiden, maar tevens bestuurder van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. De genootschappelijkheid van de achttiende eeuw was natuurlijk niet voorbehouden aan degenen die de revoluties ontketenden en steunden, en er is dan ook geen oorzakelijk verband tussen de genootschappen en de revoluties. Wel maakte de genootschappelijkheid en in bredere zin de praktijk van de verlichting het mogelijk dat ►

Een decimaal uurwerk uit de tijd van de Franse Revolutie. De uurwijzer gaat in een dag rond, dus half zo snel als bij een gewone klok. De minuutwijzer gaat in honderd decimale minuten, dat is ongeveer een kwartier, rond. Collectie Museum voor horloges, sieraden en kunst in Frankfurt.

► Dagverhaal, deel II, 195.

► Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 1800. Blauwdrukken voor een samenleving (Den Haag 2001).

► N.C.F. Sas, De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900 (Amsterdam 2005) 246-247.

De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (tegenwoordig de Koninklijke) kent een groot aantal beroemde leden en is het oudste genootschap van wetenschappers in Nederland. Een deel van de bibliotheek is ondergebracht in het Teylers Museum. *De Ovale Zaal van Teylers Museum, c. 1800-1820. Schilderij van Wybrand Hendriks.*

meer burgers politieke opvattingen konden ontwikkelen en delen. Binnen deze cultuur was discussie en debat in de publieke ruimte niet alleen een ideaal maar ook een praktijk die in de revoluties zijn weerslag zou krijgen. Vrijheid van drukpers en meningsuiting werd in de revolutionaire grondwetten vastgelegd (al werd zij nooit volledig nageleefd) en parlementaire discussie vormde een belangrijk bestanddeel van de nieuwe besluitvorming.

Verlichting en revolutie

De verlichting kan gezien worden als een web aan opvattingen en ideeën waarin het rationele en autonome individu centraal stond. Deze ideeën vormden de basis voor, maar waren deels ook het gevolg van, een culturele

politieke onvrede en later van een nieuwe democratische politiek. Daarmee is niet gezegd dat commentatoren die zichzelf als verlicht zagen de revoluties per definitie een warm hart toedroegen. Zowel in de jonge Verenigde Staten als in Frankrijk en de Nederlandse Republiek veroordeelden verschillende kopstukken uit de late verlichting de revoluties als onverenigbaar met een op rede gebouwde maatschappelijke orde, waarin verlichting een weliswaar onvermijdelijk, maar vooral ook geleidelijk proces was. Dat neemt niet weg dat de revolutiegezinden zelf, en hier komen we terug bij de uitspraak van Schimmelpenninck op 27 juli 1796, het idee hadden dat zij wel degelijk de verlichting aan hun zijde hadden. Zij verwezen regelmatig naar autoriteiten uit de verlichting zoals Montesquieu, Rousseau en Voltaire, en gaven aan dat hun revolutie in lijn met het verlichte gedachtegoed was. Het historisch genuanceerde oordeel over de juistheid van dit zelfbeeld laat onverlet dat de meeste revolutionairen de revolutie legitimeerden door naar de verlichting te wijzen, en beide fenomenen daarmee onlosmakelijk aan elkaar wilden verbinden. ■

'Tussen verlichting en revoluties zijn ideologische en conceptuele overeenkomsten'

en sociale praktijk waarin kennisvergaring en -overdracht in een nieuwe publieke sfeer centraal stonden. Vanuit beide visies op de verlichting zijn invloeden te ontwaren op het ontstaan en het verloop van de achttiende-eeuwse revoluties. Er waren ideologische en conceptuele (denk aan het besef van tijd en vooruitgang) overeenkomsten. Daarnaast vormden de verlichte discussiecultuur en genootschappelijkheid een belangrijke praktische voedingsbodem voor de organisatie van

Verder lezen

- Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).